Krešimir Kužić, *Odgovor na osam primjedbi*
Prilozi, 34, Sarajevo, 2005., str. 287-305.

ODGOVOR NA OSAM PRIMJEDBI

Krešimir Kužić
Zagreb

U 33. broju *Priloga* sarajevskog Instituta za istoriju objavljen je kritički osvrt Amira Klike na moju knjigu "Hrvati i križari". Iz njegovog teksta može se razaznati osam tema s negativnim mišljenjem zbog čije se diskutabilnosti osjećam dužan odgovoriti. Odgovori su u načelu poredani onim redom kako je mišljenja iznosio Kliko.

1. Termin ***"contra paganos"*** za muslimane

Prvi prigovor se odnosi na moju podjelu križarskih pohoda. Kliko naime kaže da je neprihvatljiva primjena nazivnika *"contra paganos"* za pohode koji su se vodili protiv muslimana, i to pokušava potkrijepiti tvrdnjom da je *"rimska crkva ... jasno razlikovala pagane i nevjernike"*. Međutim, što je uopće "rimska crkva"? Je li to samo papa i njegova kurija ili je to i širi krug vjeroučitelja, crkvenih prelata i općenito svećenstva te iste crkve? Naime, širim uvidom u izvore stječe se dojam da njegova tvrdnja nije održiva. Već iz pisanja Bernolda od St. Blaisea, suvremenika sabora u Piacenzi (1095.), vidljivo je da muslimane, konkretno Seldžuke, naziva poganima: *... ut aliquod auxilium sibi contra **paganos** pro defensione sanctae ecclesiae conferrent, quam **pagani** iam pene in illis partibus deleverant, (...) et eidem imperatori contra **paganos** pro posse suo fidelissimum adiutorium collaturos.*[1] Njega slijede i drugi zapadni autori – većinom duhovnjaci. Tako npr. Raimond od Aguilersa, sudionik i najvjerodostojniji zapadni kroničar prvog pohoda, opisujući opsadu

[1] CHARANIS, Peter, Byzantium, The West and the Origin of the First crusade, *Byzantion XIX/1*, Bruxelles, 1949., 29. – bilješka (1)

Antiohije navodi: ... *dejecto et conculcato* ***paganorum*** *regno* ... , i na drugom mjestu ... *et pravis* ***paganis*** *mulieribus* ...[2] Ili drugi u ponudi prijateljstva velikom veziru Maliku el-Afdahlu u Kairu ... *aut si* ***paganorum*** *vult amicitiam habere*....[3] Slično njima i Balderic kod Antiohije ... *plures tam* ***pagani*** *quam christiani (...) et una parte christiani, ex altera parte Saraceni legerunt* ... [4] Kasniji autori također rabe istu riječ – npr. Ambrose, koji je kao svjedok događanja 1196. napisao "L'Estoire de la Guerre Sainte"[5] ; nadalje: ... *Saladinus rex* ***paganus*** *(...) prophanis* ***paganorum*** *ritibus ancillatur (...)*[6], kod opsade Damiette 1218. ... *innumerabiles ex* ***Paganis*** *et Sarracenis (...) centum de* ***Paganis*** ..[7] Robert od Clarija u svom djelu napisanom oko 1216. upotrebljava termin *"Paienisme"* s izričitim značenjem zemalja Islama.[8]

Isti termin za muslimane osobito se susreće u kroničarskim djelima na srednjovjekovnoj latinštini nastalim po samostanima širom Europe: ... *irruptio* ***paganorum*** *valida et bellum ingens contra christianos in finibus Hispaniae et Galatiae* ...[9] ... ***paganorum*** *inhabitatione (...) contra* ***paganos*** *(...) a* ***paganis*** *expugnant (...) et multos* ***paganos*** *(...)* ***pagani*** *multas civitates (...) ab ipsis* ***paganis*** *(...) quem* ***pagani*** *(...) eodem anno a* ***paganis***[10] To je očito i iz zapisa na vlastitom jeziku: ... *mit groteme arbeide den* ***heidenen*** *an (...) manig* ***heide*** ...[11]; ... *mit dem admirat der* ***heiden***, *(...)*

[2] RÖHRICHT, Reinhold, Geschichte des Ersten Kreuzzuges, Innsbruck, 1901., 142. – bilješka 6), 143. – bilješka 3)

[3] RÖHRICHT, 1901., 89. – bilješka 3)

[4] RÖHRICHT, 1901., 149.

[5] Three Old French Chronicles of the Crusades (TOFCC), translated into English by Edward Noble Stone, Seattle, 1939., 11., 38., 40., 60., 70., 83., 86., 87., 88., 89. – ... all the forces of **Heathendom** – from Damascus even unto Persia (...) of all Christendom to war upon the **paynim** ..., 91., 93., 101., 104., 106., 116., 139., 145., 148. – The Mamelukes of Saladin, they of Aleppo, the Kurds, and all the lightarmed bachelry of the hated **paynim** folk ..., 151.; MASTNAK, Tomaž, Crusading Peace – Christendom, the Muslim World, and Western Political Order, Berkeley – Los Angeles – London, 2002., 84., 128. – bilješka 285.

[6] Monumenta Germaniae historica (MGH) nova series V, Scriptores rerum germanicarum, Berlin 1928., 2., 124.

[7] HOOGEWEG, Hermann, Der Kreuzzug von Damiette 1218-1221. I., *Mittheilungen des Instituts für oestereichische Geschichtforschung VIII.*, Innsbruck, 1887., 209. bilješka 6), 210. – bilješka 1)

[8] TOFCC, *Li estoires de chiaus qui conquisent Coustantinoble*, 1939., 230., 231.

[9] Scriptores rerum Germanicarum (SRG) 28., Chronica regia Coloniensis, Hannover, 1880., 158.

[10] MGH, Scriptorum – tomus IX., Hannover, 1851., 594., 622., 623., 717.

[11] MGH, 1876., 241., 298.

den ***heiden*** *pruoften grôze grûse (...) die kristen hin, die* ***heiden*** *her (...) der soldan und diu* ***heidenschaft:*** ...[12] Isto vrijedi i za Anonima iz Reimsa.[13]

Valja naposljetku naglasiti da su i pape koristile isti termin u svojim spisima, kao npr.: Inocent II. ... *ut pro tuenda catholica ecclesia et ea, que est sub* ***paganorum*** *tyrranide* ..., Celestin II. ... *Ipsi sunt, per quos Deus orientalem ecclesiam a* ***paganorum*** *spurcitia liberat* ...,[14] ili Grgur IX. ... *excidium Terre Sancte, quam nunc eripi de* ***paganorum*** *manibus sperabamus,* ...[15], ... *qui orientalem ecclesiam a* ***paganorum*** *spurcitia (...) ab incursibus* ***paganorum*** *(...) positum in confinio* ***paganorum*** ...[16]

Međutim, što je primjetljivo? Autori u većini slučajeva ciljano pišu o muslimanima kao poganima u onim slučajevima, gdje se na suprotnoj strani nalazi(lo) više etničkih grupa islamske vjeroispovijesti, pa ih nisu znali, ili nisu držali za važno, poimence nabrojiti – upravo identično pojmu "Frandž"=nevjernik kod muslimanskih kroničara.[17] S druge strane, već od samih križarskih početaka uočljivo je prepoznavanje pojedinih etničkih skupina – ponajviše Turaka. Počevši od pape Urbana II., vidimo da on diferencira Turke i Maure [18]; Turke spominje između ostalih i Raimond od Aguilersa[19], tzv. Ansbert, kao i nekolicina kasnijih kroničara.[20] Spomenuti Am-

[12] MGH V./I., Deutsche Chroniken – Ottokars österreichische Reimchronik, Hannover, 1890., 578.-581., 1426.

[13] TOFCC, La Chronique de Rains (1260.), 1939., 289., 294., 302.

[14] THORAU, Peter, Die Ritterorden im Kampf mit Ayyûbiden und Mamlûken, *Die Welt des Orients XXXI*, Göttingen, 2001., 150. – bilješka 27), 151. – bilješka 30)

[15] RÖHRICHT, Reinhold, Geschichte des Königreichs Jerusalem, Innsbruck, 1898., 750.

[16] Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich (UGBÖ), vierter Band – zweiter Halbband, Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung – Dritte Reihe, Wien-München, 1997., 94. *Vidi također:* MASTNAK, 84., 87., 93.

[17] RÖHRICHT, Reinhold, Beiträge zur Geschichte der Kreuzzüge I., Berlin, 1874., 196., 204., 206. – Ibn Khallikan

[18] HEHL, Ernst-Dieter, Was ist eigentlich ein Kreuzzug?, *Historische Zeitschrift 259/2*, Frankfurt a/M, 1994., 304. – bilješka 26)

[19] RÖHRICHT, 1901., Raymund 78. – bilješka 8), 88. – bilješka 1), 91. – bilješka 4), 93. – bilješka 1), 104. – bilješka 5), 110. – bilješka 5), 112. – bilješka 1), 119. – bilješka 2), 121. – bilješka 3), 126. – bilješka 3), 140. – bilješka 7), Raymund 149. – bilješka 3), 151. – bilješka 5)

[20] MGH, Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt – tomi II. Fasc. I., Hannover, 1876., 179.; SKOK, Petar, Tri starofrancuske hronike o Zadru, Zagreb, 1951., 62., 80. (Geoffroy de Villehardouin); MGH XXXI, Scriptorum, Hannover 1903., 629., 630., 631., 634.; MGH, 1928., 2., 3., 15., 76.-79., 174., 175.; Rerum Italicarum scriptores XII/I (RIS), Andreae Danduli chronica per extensum descripta, Bologna, 1938., 225., 271., 274.

brose u svom djelu nekritički miješa i Saracene i Turke (uz termin "poganin"), tako da nije pouzdan u etničkom identificiranju.[21]

Saraceni su specifičan slučaj. Iako se oni spominju i na Pirinejskom poluotoku i na Levantu, ipak ih možemo podvesti pod zajednički, više etnički, nego kulturni nazivnik, pa u njima prepoznajemo Arape, za razliku od Turaka. Otuda je opravdano korištenje tog etnonima kod kroničara[22], a tako je postupio i naš Toma Arhiđakon (1200.-1268.).[23] Raspolaganje određenijim informacijama vidljivo je iz detaljnijih distinkcija: *rex Barbariae* [24], *rex Afrorum*[25], ... *ad deprimendam ... gentem Maurorum* ... (na Pirinejskom poluotoku 1143.),[26] ... *ad debellandum Sarracenos et barbaras naciones* ... (u Tunisu 1270.)[27], odnosno: ... *Salahardinus princeps Turcorum* ...[28] - ali i: ... *Saladinum, Aegyptiorum regem.*[29] Postoji podatak, doduše poslije pada križarskih državica, da su i Turke nazivali poganima: ... *Eo tempore* ***gentiles****, scilicet Turci,* ...[30]

Istini za volju nailazi se i na "nevjernike", ali to je jako rijedak slučaj: ... *contra*

[21] TOFCC, 1939., 29., 39., 40., 44., ... – Saraceni; 38., 39., 41., 45., ... – Turci, 96. - ... certain Turk named Caïsac, a Saracen of high estate ...

[22] RÖHRICHT, Reinhold, Studien zur Geschichte des Fünften Kreuzzuges, Innsbruck, 1891., 42., 44., 45 - ... inter nos et Sarracenos ..., 48., 49.; RÖHRICHT, 1901., 151. – bilješka 1) ... in quibus sacrilegi ritus Saracenorum, Turcorum ..., 195. – bilješka 3); HOOGEWEG, 1887., 211. – bilješka 1); MGH, 1851., 594., 603., 622.; Monumenta Germaniae historica (MGH), Scriptorum – tomus XXIV., Hannover, 1879., 205., 207., 281.; SKOK, 1951., 138. (Robert de Clari); MGH, 1890., 579.; MGH, 1903., 261., 288., 290., 366., 367., 632.-635., 652.; MGH, 1928., 3., 93., 98., 190.-195. – (afrički); MGH, 1929., 50.; MGH nova series VIII, Die Annalen des Tholomeus von Lucca, Berlin, 1930., 20., 22., 28., 108. – (afrički), 218., 220., 236., 253.; SRG, 1880., 244., 246.; SRG Monumenta Erphesfurtensia, Hannover, 1899., 216.-223., 252.; Croniche ... Villani I., 1857., 58., 75., 116. (afrički), 127., 160., 167.; RIS, 1938., 272., 286.-289.; Rerum Italicarum scriptores 26/I (RIS), Matthei Palmerii Liber de temporibus, Città di Castello, 1915., 92., 101., 108.

[23] THOMAS archidiaconus, Historia Salonitana (digessit Franjo Rački), *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26*, Zagreb, 1894., 91. *Vidi također:* SMAILAGIĆ, Nerkez, Leksikon islama, Sarajevo, 1990., 533.

[24] RÖHRICHT, 1891., 48.

[25] RIS, 1915., 103.

[26] THORAU, 2001., 150. – bilješka 28)

[27] SRG, 1899., 682.

[28] MGH nova series VI, Die Chronik der Grafen von der Mark, Berlin, 1929., 23.

[29] RIS, 1915., 98.

[30] MGH nova series IV/I, Scriptores rerum germanicarum, Berlin, 1924., 173. (1345.)

incredulos ...[31], ... *ab* ***infidelibus*** *occupatam* ... (biskup Sicard)[32], ili kod Ambrosea u naslovima nekih poglavlja.[33] Taj termin nalazimo i u opisima zbivanja kod Damiette ... *a nobis petierunt* ***infideles*** *foedus treguarum* ...[34]

Zbog svega toga odabrao sam termin *"contra paganos"*, kao zajednički nazivnik za tu granu križarskih pohoda.

2. Zadar u skupini pohoda "contra haereticos"

Što se tiče svrstavanja Četvrtog križarskog pohoda u skupinu *"contra haereticos et schismaticos"*, ono nije utemeljeno na inicijalnim motivima, nego na faktičnim završnim zbivanjima. Poznato je da su križari potajno odredili kao cilj Egipat, a javno Palestinu, međutim to je bilo prije sudbonosnog saznanja o nedostatku novca za plaćanje prijevoznine.[35] U toj fazi pohod je po svim elementima bio u skupini *"contra paganos"*, ali tada je dužd zloporabio zadanu riječ križara, te je pohod zadobio devijantan karakter, iako još nije bilo riječi o odustajanju od Egipta kao završnog cilja. Drugi ključni događaj bio je istup carevića Aleksija (budući Aleksije IV.) i njegova molba križarskim čelnicima da mu pomognu povratiti prijestolje uz naknadu.[36] Nakon zadarskih zbivanja dužd i čelnici sugeriraju odlazak u Konstantinopol pod izlikom opskrbe, a tek na Krfu se definitivno objavljuje plan o pomaganju Aleksija odobren od biskupâ.[37] Kad se ispostavilo da carević, odnosno nominalno ustoličeni car nije mogao izvršiti obećanje, bio je odbačen. Sudbina grada bila je zapečaćena, a valja istaknuti poticanje nekolicine biskupa na osvajanje Konstantinopola do kojeg je došlo nakon što su Bizantinci ubili cara Aleksija IV. – ... *for in olden time they of the city had been obedient to the religion of Rome, but now were they disobedient thereto,* ...[38] Međutim, poslije osvajanja postalo je jasno da su svi ideali odbačeni i da je preostala samo težnja za materijalnom koristi – u čemu su prednjačili križarski velikaši i dužd. U tom pogledu slažem se s Klikinom ocjenom.

[31] RÖHRICHT, 1901., 127. – bilješka 1)
[32] MGH, 1903., 174.
[33] TOFCC, 1939., 47., 73., 76., 86., 100.
[34] RÖHRICHT, 1891., 47.
[35] SKOK, 1951., 53., 63., 89., 139.
[36] SKOK, 1951., 101.
[37] SKOK, 1951., 157.; TOFCC, 1939., 193., 198.
[38] TOFCC, 1939., 220.

3. Osvajanje ili oslobađanje

Treći prigovor Kliko ima na moju terminologiju koju sam rabio u slučajevima promjene vlasti nad nekim gradom (ili tvrđavom) u Svetoj Zemlji nasilnim, tj. vojničkim putem. Pritom me proziva zbog "podložnosti" radovima zapadnoeuropskih historičara kojima sam se koristio. Naoko bi se površan čitatelj složio s njim, međutim, svi ti autori obilno su se koristili djelima arapskih kroničara na objektivan i netendenciozan način. (O tome faktografski više u odgovoru na osmi prigovor).

Da vidimo najprije kako su zapadni kršćani tog i nešto kasnijih vremena imenovali ta zbivanja. Odmah moram naglasiti, da ne navodim arapske autore, jer je razumljivo da su oni beziznimno sve uspjehe križara zvali osvajanjem. Isto tako, ne pretendiram u svojim primjerima na sveobuhvatnosti, jer mi ni prostor to ne dopušta, ali držim da se ipak dobija dolična slika razmišljanja na kršćanskom Zapadu.

Guillaume od Tira u naslovu svog djela *L'Estoire de Eracles, Empereur, et la* ***Conqueste*** *de la Terre d'Outremer*[39], kroničari upotrebljavaju izraze ... *Sepulcrum Domini* ***capitur*** *et quasi tota regio (ultramarina)* ***occupatur*** *a Saracenis (...) Sepulcrum Domini cum Ierusalem* ***recuperatur*** *(et) Antiochia* ***capitur*** *et Armenia supradicta (...)* ***rehabita*** *fuit Tripolis et Achon ...*[40], ... *rex Anglie et Francie iverunt ultra mare et partem Terre Sancte* ***liberaverunt,*** *et* ***liberassent*** *totam ...* [41]

Villehardouin bilježi na usta poslanstva ... *et por Jerusalem* ***conquerre,*** *se Diex le vuelt soffrir...*; na usta križarskih vođa ... *la* ***rescolse*** *d'oltremer est faillie ...*, ... *aidier la terre d'oltremer a* ***recovrer,*** *nos li aiderons la soe terre a conquerre ...* ; u pismu njemačkog kralja Filipa Švapskog ... *et la plus riche aïe a la terre d'oltremer* ***conquerre*** ...; na usta poslanika ... *ne n'a mie grant talant de* ***conquerre*** *qui cesti refusera ...* ; na usta križara ...*iert* ***recovree*** *la terre d'oltremer, s'ele jamais est recovree* ...; na usta opata ... *par qoi on puet mielz* ***recovrer*** *la terre d'oltremer ...*[42] Jedan dokumenat Četvrtog lateranskog koncila nosi naslov *Expeditio pro* ***recuperanda*** *Terra Sancta.*[43]

Nadalje, podsjećam na ugovor između Mlečana i Andrije II. u kojem nalazimo karakteristični izraz ... *ad* ***liberationem*** *terre sancte ...*[44] U pismu križara kod Dami-

[39] RUNCIMAN, Steven, A History of The Crusades I – The First Crusade, Cambridge, 1954., 11.

[40] MGH, 1930., 23., 25.

[41] MGH, 1903., 362.

[42] SKOK, 1951., 56., 80., 88., 100., 102.

[43] MASTNAK, 2002., 171. – bilješka 130.

[44] LJUBIĆ, Sime, Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke Republike,

ette upućenom 1219. Honoriju III. nalazimo ... *Cum pro **liberatione** Terre Sancte (...) ad **liberationem** Terre Sancte ...*[45]

Kasniji kroničari to izražavaju na različite načine: G. Villani ... *questo Filippo andò al **conquisto** d'oltremare (...) **presono** la città d'Antiochia, e poi più altre in Soria, e Gerusalem, e tutte le città e castella della Terra Santa ...*[46] A. Dandolo ... *Teram Ierosolimorum Turchi **invadunt**, et Ierusalem **capiunt** ... , ... pro **liberacione** terre Sancte (...) pro **liberacione** sancti Sepulcri dominicam (...) pro **recuperacione** Ierusalem et sancti Sepulcri ...*[47] M. Palmeri ... *mox Antiochiam et plurimas alias Saracenorum urbes **capiunt** (...) Hierosolima a nostris **capitur** (...) in subsidium atque **recuperationem** sacratissimae terrae (...) plerique christianorum principes pro christiana religione contra Saracenos ...*[48]

Ove primjere moramo razlučiti na temelju barem dva kriterija. Tako bi po vremenu nastanka dobili tri skupine. Prva skupina se odnosi ua Prvi pohod, druga na sve ostale pohode od Drugog do Osmog, a treća na kroničarske zapise iz kasnijih vremena. Drugi kriterij bila bi staleška pripadnost autora – crkvena ili aristokratska, odnosno vojna.

Crkveno povijesno pamćenje kombinirano s teološkim tumačenjem govorilo je da su kršćani u proteklim stoljećima izgubili svoje teritorije zbog grijeha. Onog časa kad su se popravili nastala je stvarna i reaktivirana je pravna podloga da se povrate izgubljeni krajevi, što je vidljivo iz pisanja Ive iz Chartresa nastalog prema "Etimologijama" Izidora Seviljskog.[49] Tu podlogu definitivno su osnažila i usmjerila teološka razmišljanja Anselma iz Lucce, i Gracijana.[50] Što se tiče povijesnog čimbenika, s pravom Riley-Smith ističe, ... *the perspective of a Mediterranean –wide struggle was visible only to those institutions, in particular the papacy, which had the intelligence networks, grasp of geography, and sense of long historical tradition to take a broad overview of Christendom and its threatened predicament, real of supposed. ...*[51]

Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium I., Zagreb, 1868., 29.; KUŽIĆ, Krešimir, 2003., Hrvati i križari, Zagreb, 2003., 128.

[45] RÖHRICHT, 1891., 46., 47.

[46] Biblioteca classica italiana 21., Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani I., Trieste 1857., 47., 58.

[47] RIS, 1938., 203., 220., 270., 276.

[48] RIS, 1915., 92., 99., 101.

[49] HEHL, 1994., 305.

[50] HEHL, 1994., 308., 309.

[51] RILEY-SMITH, Jonathan, The Oxford Illustrated History of The Crusades, Oxford, 2001., 16. *Vidi također:* MASTNAK, 2002., 87. – *„the kingdom of Spain has from ancient times appertained to St. Peter".*

Kako se u ono doba objašnjavala legitimnost križarskih pohoda? Prvi i najvažniji razlog imao je vjerski karakter. Do jednostavnog zaključnog gesla, *Deus le volt*, razumljivog i dovoljno poticajnog svakom križaru, dolazilo se preko opširnijih objašnjenja ... *Hec est terra hereditatis domini, ubi steterunt pedes eius, unde primum per prophetas, deinde per apostolos primitiva fidei nostre plantatio in orbem terre est propagata.* ... [52] Slične riječi nalazimo i u Andrijinom ugovoru ... *ubi deus rex noster ante secula operatus est salutem in medio terre* ...[53]

Sekundarne vjerske razloge predvodi obvezujuća pomoć bližnjemu kršćaninu ... *Neque enim virtutis est alibi* ***a Saracenis christianos eruere****, alibi christianos Saracenorum tyrannidi oppressionique exponere* ...[54], ... *et debitum* ***pro fratribus*** *vestris animas ponere* ... ,[55] Tu je i mišljenje Grgura VIII., koje prethodi Trećem pohodu ... *Voluit enim forsitan experiri et in notitiam ducere aliorum, si quis sit intelligens aut requirens Deum, qui oblatum sibi poenitentiae tempus hilariter amplectatur et animam ponendo* ***pro fratribus*** *consummetur in brevi et compleat tempora multa* ...[56]

Na njega se nastavlja dužnost općenitog služenja Bogu koju iščitavamo u dokumentima Inocenta III.: ... *qui ei (=Bog) noluerint in tantae necessitatis articulo* ***debitae servitutis*** *impendere famulatum, in novissimo districti examinis die iustam merenatur damnationis sententiam sustinere* ...[57], ... ***pro servitio*** *Jesu Christi* ..., ... ***propter servitium*** *Jesu Christi* ...[58], i/ili spiranja uvreda Bogu nanesenih od nevjernika vidljivih iz izraza: ... *de la honte Jesu Crist (...) la honte Jesu Crist vengier* ...[59]

Zbog toga gotovo neizostavno se ističe provođenje Božje volje i Njegovo pokroviteljstvo. Ambrose govori "u ime Boga", "uz pomoć Božju", a to je vidljivo i iz zazivâ.[60] Istaknimo navođenje izravne pomoći Božje kod Adhemara od Le Puya ... *Verum et vere pro nobis pugnat Deus* ...[61], ili ... *sed solius Dei dextera mirabiliter pugnante pro nobis,* ... iz Damiette.[62]

Zatim dolaze sasvim državno-pravni razlozi temeljeni na bližoj ili daljoj proš-

[52] MGH, 1928., Historia peregrinorum, 124.; MASTNAK, 2002., 52., 119., 120.
[53] LJUBIĆ, 1868., 29.; KUŽIĆ, 2003., 128.
[54] HEHL, 1994., 318., 328., 331., 332.
[55] THORAU, 2001., 151. – bilješka 31)
[56] HEHL, 1994., 316. – bilješka 54)
[57] RÖHRICHT, 1891., 4.; HEHL, 1994., 316. – bilješka 55)
[58] RÖHRICHT, 1891., 47., 63.
[59] SKOK, 1951., 56., 57., 62., 63.
[60] TOFCC, 1939., 80., 92., 106.
[61] HEHL, 1994., 303. – bilješka 21)
[62] RÖHRICHT, 1891., 41.

losti za koje su znali i ljetopisci ... *De keiser Alexius van Constantinople sande do to dem pavese Urbano unde bat in helpe unde rades to sinen noden* ...[63] Guillaume od Tira je imao saznanja o zbivanjima iz vremena cara Heraklija – stoga je to i stavio u naslov svog djela, ali je posebno istaknuo da bizantski poraz kod Mancikerta opravdava intervenciju Zapada.[64] O zbivanjima iz Heraklijevoga doba piše i samostanac ... *Est recuperata post CCCCXX circiter annos, ex quo sub Eraclio secunda vice a Saracenis capta fuit et deinde possessa* ... [65]

Na kraju je legendarno pravo Karla Velikog na Sveta Mjesta, koje nije smatrano fikcijom, jer se temeljilo na uspomenama na karolinške zadužbine u Jeruzalemu.[66]

Međutim, kad je izgubljena Edessa 1144., a osobito nakon Hattina 1187. kad je Saladin gotovo uništio Jeruzalemsko Kraljevstvo, pokretači i sudionici Drugog i Trećeg pohoda mogli su se pozivati na legitimno pravo obrane[67], što je vidljivo iz sljedećih redaka: ... *Flagrabat tunc in strenuissimis agonithetis gloriosus ardor pugnandi contra* ***invasores*** *sanctę civitatis et sacrosancti sepulchri domini,* ...[68] Identične izraze rabili su i drugi kroničari (vidi gore).

Međutim, što govore vrela o autohtonim kršćanima na prostoru od Antiohije do Jeruzalema i njihovom odnosu prema križarima? Iako je njihova fragmentiranost bila i etničkog, socijalnog i religijskog karaktera, uočljivo je da je negativni stav imao samo manjinski dio urbanih kršćana – ostali, a osobito kršćani iz ruralnih područja bili su gotovo beziznimno prijateljski nastrojeni prema križarima. Iz etničkog aspekta Armenci na sjeveru, i Sirci na jugu i istoku nedvojbeno su shvatili dolazak križara kao oslobođenje, ali Grci su bili ponegdje više nego hladni prema novim gospodarima.[69] U slučaju Antiohije to je i razumljivo s obzirom na svježu uspomenu na bizantsku vlast.

Sve ovo nabrojeno, sažeto je u izrazu kralja Filipa upućenom križarima 1203., u

[63] MGH, 1876., 179.; Grk Teodor Skutariotes u opisivanju inicijative Aleksija I Komnena. Vidi: CHARANIS, 1949., 27.-30., 34. – bilješka (1)

[64] RUNCIMAN, 1954., II., 64.

[65] MGH, 1903., 631.

[66] PRAWER, Joshua, The Settlement of the Latins in Jeruzalem, *Speculum XXVII/2*, Cambridge, 1952., 492. – bilješka – 9); RUNCIMAN, 1954., 29.; RILEY-SMITH, 2001., 17.

[67] HEHL, 1994., 310.

[68] MGH, 1928., Historia de expeditione Friderici, 15., 57.

[69] *Pozitivan odnos:* RÖHRICHT, 1901., 105., bilješke 3), 6), 116. – bilješka 5), Sirci 121. – bilješka 6), 130. – bilješka 9) armenski seljaci pogubili Jaghi Sijana, seldžučkog branitelja Antiohije, 151., Sirci 154. – bilješka 2), 160. – bilješka 8), kršćani Betlehema 184., Sirci iz Nablusa i Jafe 199., 204. – bilješka 1); *Negativan:* RÖHRICHT, 1901., 111., 125., 126.

kojem naglašava da oni ... ***alez por Dieu et por droit et por justise*** ...[70]

Izravno s problemom "osvajanje ili oslobađanje" povezano je Klikino razmišljanje, tj. označavanje "zapadnjaka" kao stranaca u Palestini, te odricanje prava da se njihov pothvat, u pojedinim epizodama i u cjelini nazove oslobađanjem. Da su oni nastupali pod bilo kojim drugim simbolom – etničkim ili feudalnim, to bi im se s pravom moglo spočitnuti. Ali ne, križari se prema zajedničkom neprijatelju nisu tako identificirali, nego su nastupali kao ***christiani***, pa stoga njihova vojnička zaposjedanja definiramo kao oslobađanja. To se osobito odnosi na Jeruzalem, što naglašava i J. Prawer.[71] Naposljetku, zapitajmo se, tko ima pravo na ključna, sveta mjesta neke religije, ako ne pripadnici iste religije? To što oni nisu predali dotični teritorij Bizantu, jer Bizant je, kako Kliko zaključuje, jedini imao pravo na Palestinu, posljedica je kalkulantske politike cara Aleksija koji je sam prekršio obveze prema križarima još u vrijeme opsade Antiohije.[72] Naime, križari su svoje obveze iz sporazuma do tada uredno izvršavali,[73] a nesuglasice je pokušao izgladiti montekasinski opat Orderisije još u kolovozu 1098. zamolbom Aleksiju za pomoć pohodu, a križarima zabranom oružanog sukoba s Aleksijem.[74]

Što pak Kliko kaže za "islamsku vlast"? On odmah nastupa s argumentom trajanja – ona je "trajala od 638. do 1099. godine". Tu pritom on zanemaruje punu istinu. Kao što argumentirano govori Constantelos *"... What the Arabs subjugated, however, was foreign to them both ethnologically and religiously (...) The populations of the cities and of the seacoast (...) even cities of the interior ... claimed to be as Greek as Athens itself. ... "*.[75] Tijekom te četiristošezdesetijedne godine "islamske vlasti" izmijenilo se nekoliko dinastija – do krvi zavađenih i dva etnosa kao nositelja vlasti – također do krvi zavađena, i naposljetku, dvije sekte međusobno nesnošljive. To naglašavam zbog analogije prema odnosu "Franaka" i Bizanta, pape i patrijarha, europskog Zapada i Istoka. Dakle, nakon raspada jedinstvenog kalifata pod dinastijom Omajada, uslijedilo je teritorijalno formiranje nekoliko dinastija, od kojih su se

[70] SKOK, 1951., 100., 101. - ... putuju zbog Boga, zbog prava i zbog pravice, ...

[71] PRAWER, 1952., 501.; MASTNAK, 2002., 91.-93., 108. *Vidi o tome također:* Velika povijest crkve (nadalje: VPC) III/I (ur. Hubert Jedin), Zagreb, 2001., 500.

[72] RÖHRICHT, 1901., 117., 118., 119. – bilješka 1), 152. – bilješka 1) - izostanak pomoći u namirnicama tijekom opsade Antiohije, 172.

[73] RUNCIMAN, 1954., 151.-153., 163., 168., 170. - prisega križara Aleksiju, i zaseban ugovor Raymonda od Toulousea.

[74] RÖHRICHT, 1901., 133. bilješka 3)

[75] CONSTANTELOS, Demetrios J., The Moslem conquests of the Near East as revealed in the greek sources of the seventh and the eighth centuries, *Byzantion XLII/2*, Bruxelles, 1973., 326.; RUNCIMAN, 1954., 3., 10.

na prostoru Palestine najprije sukobljavali interesi Abasida iz Bagdada i egipatskih Ikšidida. Oni su naime, početkom 10. st. **osvojili** Palestinu od abasidskog kalifata.[76] Njih su slijedili Fatimidi, čije je **osvajanje** Palestine imalo dugoročniji karakter, pa su Abasidi privremeno potisnuti čak u Mezopotamiju.[77]

Međutim, Turci Seldžuci su otvorili novo razdoblje **osvajanja** u Palestini. Oni su najprije osvojili Bagdad 1055.,[78] a onda je Atsiz ibn Abiq 1071. **osvojio** Tir, Ramalu i Jeruzalem. Fatimidi su se nakratko uspjeli vratiti u Jeruzalem 1076., ali su Seldžuci već 1077. ponovo **osvojili** Jeruzalem istrebljujući i muslimane. Stanje je eskaliralo pustošenjem, rušenjem crkava i samostana u okolici Jeruzalema 1086./87. od strane Ilghazija i Sokmana, sinova emira Ortoqa. U isto vrijeme, 1085. i 1087. **osvojene** su Antiohija i Edesa.[79] Tko je od svih ovih islamskih država, tj. vladara u rasponu od kalifa, tj sultana do emira, imao pravno pravo na Palestinu? Nitko! Za etničke Arape iz 7. st. razlog je već naveden, ali vrijedi još jednom istaknuti njihovo uspostavljanje vojnih gradova (*amsâr*), ustvari kolonizacijskih središta u drugim osvojenim područjima: Al-Kufa, Basra, Al-Fustât, Qayrawân itd.[80] Što pak valja kazati za fatimidske sjevernoafričke Berbere ili srednjoazijske Seldžuke iz predvečerja križarskih pohoda. Jesu li oni bili stranci u Palestini? Njihovo pravo na Palestinu počivalo je jedino na maču.

Što se tiče unutarreligijskih razmimoilaženja, ako Kliko već *a priori* suprotstavlja kršćanski Zapad i Istok, onda bi radi pravilnije predodžbe stanja u islamu trebao suprotstaviti i islamski "Zapad" i "Istok". Zapadni Fatimidi bili su šiiti – shizmatici prema mišljenju sunitskog Istoka – Abasida i kasnijih Seldžuka,[81] a ta razlika je bila tolika da su Fatimidi razmišljali o nekakvom privremenom savezu s križarima, koji je trebao biti usmjeren protiv Seldžuka.[82]

[76] RUNCIMAN, 1954., 29. *Vidi:* Dictionary of the Middle Ages (DMA) 12, ed. Joseph R. Strayer, Charles Scribner's Sons, New York, 1989., 265.; DMA 1, 1982., 6.; DMA 6, 1985., 416.; Lexikon des Mittelalters (LM) VI, München – Zürich, 1993.; LM I, 1980., 11; LM V, 1991., 370.

[77] RUNCIMAN, 1954., 33.; WALKER, Paul E., A Byzantine victory over the Fatimids at Alexandretta (971), *Byzantion XLII/2*, Bruxelles, 1973., 431.; *O svemu tome vidi sažeto u:* BRANDT, Miroslav, Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka, Zagreb, 1980., 367., 373., 383. *Vidi također:* DMA 5, 1985., 24.; LM IV, 1989., 317.

[78] RUNCIMAN, 1954., 60. *Vidi:* DMA 11, 1988., 150; LM VII, 1995., 1790.

[79] RÖHRICHT, 1901., 12., 153. – bilješka 2), 195. – bilješka 4); RUNCIMAN, 1954., 75.

[80] DMA, 1985., 570., 572.

[81] RÖHRICHT, 1901., 221.; RUNCIMAN, 1954., 34.; BRANDT, 1980., 383. *Vidi o tome u:* SMAILAGIĆ, 1990., 538.

[82] RÖHRICHT, 1901., 122. – bilješka 4) - egipatski kalif el-Mustali i vezir el-Afdhal, 178.

Termini "osvojiti", a još više "okupirati", neminovno su povezani s ostajanjem tj. nastanjivanjem vršitelja tih radnji, a slijedeći korak čini izvlačenje materijalne koristi od okupacije u bilo kojem obliku i načinu. Upravo protiv toga se izričito izjasnio papa Urban II. ... *Quicumque pro sola devotione, non pro honoris vel pecunie adeptione, ad liberandam ecclesiam Dei Hierusalem profectus fuerit, iter illud pro omni penitentia ei reputetur* ...[83] S obzirom na Prvi križarski pohod, golema većina njegovih sudionika držala se ovog načela i nedugo nakon ulaska u Jeruzalem vratila se svojim kućama.[84] Ni kasniji pohodi vođeni od niza kraljeva ne potvrđuju da je vršena planska kolonizacija, nego je sve ostalo na nekolicini velikaša i njihovih službenika, te na pripadnicima viteških redova. Villehardouin tako ističe da je papa Innocent III. obećao oprost: ... *svima onima, koji prime krst na se i odsluže Bogu jednu godinu u krstaškoj vojsci* ..., iz čega je vidljivo da je i papi bila poznata činjenica da se križari redovito vraćaju u svoj zavičaj, dapače, da su skloni nakon početnih neuspjeha napustiti pohod.[85] Iz ove priče isključujem trgovačke emporije, kakvih je bilo i po gradovima koji su bili stalno pod vlašću islamskih država.

Zbog svega navedenog za uspostavu križarske vlasti u Palestini nisu ni opravdani, ni pravilni, od Klike preporučeni termini "okupacija", "osvajanje", pa ni, kao najblaži, odnosno najneutralniji, "zauzimanje". Mnogo su prikladniji: njemački izraz "Rückeroberung"[86], i engleski izraz "recovery", ali njih ne možemo prevesti jednom riječju.

4. Gazije

Kliki jako smeta i moje tumačenje gazije (12. str.). Međutim, ja sam izričito naglasio da se to odnosi na pristaše Dânîşmenda i na razdoblje prvih pedesetak godina njihove nazočnosti u istočnoj Anadoliji. Time sam ih jasno diferencirao od Turaka iz Konye i njihovog, mogli bismo kazati, neobično miroljubivog susjedstva s Bizantom kao državom, te tolerantnog odnosa s kršćanima unutar njihovih granica. Jako

– bilješka 1), 179.; MAALOUF, Amin, Kršćanski barbari u Svetoj Zemlji – Križarski ratovi očima Arapa (preveo Predrag Raos), Zagreb, 2002., 54., 55.

[83] HEHL, 1994., 311., 312. – bilješka 42); VPC III/I, 2001., 500.

[84] RÖHRICHT, 1901., 206. – bilješka 3), 207. – bilješka 1); PRAWER, 1952., 493., 502.

[85] SKOK, 1951., 46., 47. - ... tuit cil qui se croisseroient et feroient le servise Deu un an en l'ost seroient ...

[86] HEHL, 1994., 305., 312.

znakovito je njihovo uporno pridržavanje predislamske šamanističke ikonografije. [87] Klikino tumačenje kako *"gazije ne vode ratove za istrebljenje i uništenje kršćana, jer im vjera to izričito zabranjuje. Svoje ratove vode zbog širenja teritorija i islama (...) Gazije su postojale davno prije križara i oni su od Vizantije oteli dijelove Svete Zemlje i Male Azije, ali, ipak, sve do dolaska križara na tom području živi velik broj kršćana i jevreja"*, kao prvo: uopćena je tvrdnja temeljena na teorijskim postavkama, a kao drugo: svojevrsna je manipulacija, jer protuslovi stvarnosti u gotovo svim razdobljima. Postoji mnoštvo podataka da je odnos prvih arapskih osvajača prema kršćanskom pučanstvu, kako Sirije, tako i Egipta bio uvjetovan njihovom voljom za obranom. Drugim riječima, ako se neki grad, etnička ili vjerska skupina neposredno po pojavi arapskih osvajača priklonila njima i izabrala status zimije kao svoju sudbinu, uživala je relativno tolerantan tretman. Nastradale su one skupine koje su pružanjem oružanog otpora željeli sačuvati svoju slobodu, pa nije bilo mogućnosti za *fath yasîr* (lako osvajanje). O tome svjedoče i historičari Ibn al-Athir, Tabari i al-Baladhuri.[88] Intervali tolerancije bili su kratki i rijetki.

Na takvu praksu iz 7., 8. i 9. st. nadovezala se taktika spomenutih Dânîşmenda (posebno Melik Ghazija i Mehmeda, potomaka Ahmeda Ghazija zvanog Dânîşmend) i kasnijih turkmenskih vođa čiji je učinak na brojčano stanje kršćanske populacije bio vektorski nastavak prethodnih arapskih osvajanja.[89] Navedimo samo neka suvremena svjedočanstva koja govore o karakteristici turskih gazija: šeih Maulanâ (13. st.) opisao je Turke kao silu koja je stvorena za uništavanje, za razliku od graditeljskih Grka;[90] o katastrofalnim učincima takve specifično turske taktike u nekoć bizant-

[87] *Čak i u slučaju bizantskog napada i poraza kod Myriokephalona. Vidi:* WERNER, Die Geburt einer Grossmacht – die Osmanen (1300-1481), Berlin, 1966., 34., 49.; *Osvajanja su započeta čim su Bizantinci bili protjerani iz Konstantinopola. Vidi:* WERNER, Ernst, Wandel im Osten: Das Sultanat Konya im 13. Jahrhundert, *Byzantinische Forschungen IV*, Amsterdam, 1972., 223., 227. *O dobrosusjedskim odnosima s kršćanima vidi:* RÖHRICHT, 1891., 35. – bilješka 56)

Vidljiva je i ogorčena borba Seldžuka protiv turkmenskih gazija pristađa Dânîşmenda. Vidi: WERNER, 1972., 220.; SMAILAGIĆ, 1990., 200.

[88] CONSTANTELOS, Demetrios J., The Moslem conquests of the Near East as revealed in the greek sources of the seventh and the eighth centuries, *Byzantion XLII/2*, Bruxelles, 1973., 329., 330., 336., 337., 338., 342., 349.; SMAILAGIĆ, 1990., 163., 547.

[89] RUNCIMAN, 1954., 26., 27.; WERNER, 1972., 221.; CONSTANTELOS, 1973., 325.-357.

[90] WERNER, 1966., 63.; *Znakovito je i seldžučko nazivanje nomadskih Turaka* etrâk-i bî-idrâk. *Vidi:* WERNER, 1972., 228.

skim gradovima svjedoči i poznati putopisac Ibn Battûtâ (oko 1333.),[91] a djelovanje gazija opisao nam je i Enverî u "Düstûrnâme", dok je vjersku potku zadaće gazija dao pjesnik Ahmedî u svojoj "Iskendernâme" (oko 1402.).[92]

I kao treće: Klikino tumačenje gazija protuslovi njihovoj samoj biti. Kolika je razlika između jednog Rustema (oko 1185.) koji je pod mač podjednako stavljao i islamske Kurde i kršćanske Armence, Gruzijce i Sirce; Cimrija (oko 1277.) koji se u unutarturskim razračunavanjima oborio na kršćane u Konyi; gazijâ iz beylika Aydin i Menteşe te u konačnici, metodâ osvajanja opisanih u ranim osmanskim kronikama.[93]

Dijametralna suprotnost Klikinog tumačenja djelovanja gazija potvrđuje postavku da dvije osobe zbog različitih stajališta mogu imati o istoj stvari različite predodžbe, odnosno da oba tumačenja mogu sadržavati istinu.[94] M. Gross to lijepo navodi u poglavljima o "Spoznajnom procesu u historijskom istraživanju", "Historičarevim izvorima" te "Stupnjevima istraživačkog procesa do utvrđivanja činjenica". [95] Nakon ovoga, postavlja se logično pitanje: čija je "istina" utemeljena na teoriji, a čija na praksi, odnosno, činjenicama? Očigledno je Kliko u svojem tumačenju rabio isključivo teorijske definicije. Za usporedbu s križarima: teorijske postavke crkvenih učitelja bile su više nego jasne: ... *Omnes leges tam ecclesiastice quam seculares effusionem humani sanguinis prohibent* ..., ili mnogo izravnije ... *Qui Deo auctore bella gesserunt, preceptum non occidendi nequaquam transgressi sunt* ...[96] Međutim, rat nisu vodili kanonisti nego ratnici koji su u deliriju krvavih borbi često gubili sve kočnice, a smirivanje je redovno nastupalo s protekom vremena. I ponovo analogije glede mirne predaje. Neki gradovi koji su križarima stajali na putu pošteđeni su, jer su pristali platiti danak mira ili su na neki drugi način pomogli križare.[97] Uostalom, o primjerima tolerancije već sam govorio u knjizi.

[91] WERNER, 1966., 97.

[92] WERNER, 1966., 87., 88., 90.

[93] WERNER, 1966., 52., 53., 82., 90., 92., 96.; SMAILAGIĆ, 1990., 201.

[94] CIPEK, Tihomir, Ideološka funkcija povijesti – Problem objektivnosti u historiografiji, *Politička misao 32/3-4*, Zagreb, 1995., 185.

[95] GROSS, Mirjana, Historijska znanost – razvoj, oblik, smjerovi, Zagreb, 1980., 232.-263., *posebno:* 256-258. *Vidi također:* GOERTZ, Hans-Jürgen, Geschichte – Erfahrung und Wissenschaft, *u:* Geschichte – Ein Grundkurs, Reinbek bei Hamburg, 1998., 15., 16.

[96] HEHL, 1994., 307. – bilješka 34), 308. – bilješka 36), 309.

[97] RÖHRICHT, 1901., 156. – bilješka 4), 157. – bilješka 1), 166. – bilješka 2), 168. – bilješka 3), 4), 201., 210.; PRAWER, 1952., 490.

Na kraju upućujem na Smailagićevu definiciju "gazije" koja je mnogo kvalitetnija i sveobuhvatnija.[98]

5. Razlog za ne sudjelovanje

Peti prigovor Kliko ima na obrazloženje izostanka organiziranog sudjelovanja Hrvata u križarskim pohodima temeljeći to nekim pasusima u knjizi. Radi se o završnom dijelu drugog poglavlja gdje sam iznio tvrdnju da je odbojnost Hrvata prema kasnijem petom pohodu bila izravni refleks loših zbivanja oko Zadra. Vjerojatno ozlojađenost nije bila uperena samo prema Mlečanima i križarima, nego i prema tadašnjem kralju Emeriku zbog njegove mlake reakcije, odnosno njegovom nasljedniku Andriji II. Kliko je mogao primijetiti da je moje objašnjenje izvedeno samo u svezi s konkretnim pohodom i da su se posljedice odrazile tek kasnije. Na ove retke se nadovezuje završno obrazloženje u sedmom poglavlju (7.2.1.).[99] Iz navedenih činjenica o oligarhiji – bolje rečeno, političkoj centrifugiranosti, etničkom animozitetu, nedovršenosti viteškog sustava, vjerskoj neujednačenosti te slabašnoj imovnoj sposobnosti kako pojedinaca, tako i postojećih urbanih centara, može se zaključiti da je svaki od tih faktora kumulativno doprinio ignoriranju oružanog doprinosa križarskom pokretu. Koji je imao većeg udjela u tome, pitanje je koje svaki specijalist može navesti kao ključno, ali ne na temelju izričitih dokumenata i podataka, nego samo kao rezultat svojeg afiniteta. Stoga se ni ja nisam izričito opredijelio u svojoj prosudbi razlogâ.[100]

6. Zadržavanje u Splitu

Tvrdnja Vjekoslava Klaića u "Povijesti Hrvata" i Ferde Šišića u "Pregledu povijesti hrvatskog naroda" da je kralj Andrija II. isplovio iz Splita nakon tri dana zadržavanja, već je argumentirano oborena u knjizi, ali ću je ipak još jednom ponoviti. Dakle, nedvojbeno je da je kralj stigao 23. kolovoza.[101] Kako ni jedna od dvije povelje za koje znamo, a koje je izdao tijekom boravka u Splitu nema naznake

[98] SMAILAGIĆ, 1990., 200., 201.
[99] KUŽIĆ, 2003., 78.-87.
[100] GROSS, 1980., 286.-289.
[101] THOMAS, 1894., 89.

datuma, one nam nisu od koristi u određivanju trajanja njegovog boravka. [102] Stoga nam u tu svrhu služe posredni pokazatelji. Naime, nakon 8. rujna pridošli vladari i zapovjednici sa Cipra požuruju kralja, što neizbježno dovodi do zaključka, da Andrija nije bio na Cipru u dogovoreni dan, i upravo zbog toga ratno vijeće je održano tek krajem listopada.[103] Budući da je Röhricht svoja djela objavio 1891. i 1898., vjerojatno ni Klaić, ni Šišić nisu bili upoznati s njima. Dakle, Andrija je izgubio dosta vremena u odlasku, a dodatni argument u korist duljeg boravka kralja Andrije u Splitu zasniva se na nemogućnosti ukrcaja vojske i opreme u samo tri dana i to u ne baš velikoj splitskoj luci. Stoga valja uzeti u obzir navod da se kralj ... *aliquantam moram faceret, preparando nauigium* ...[104] Usporedimo to s navodom Villehardouina da je ukrcavanje vojske Četvrtog pohoda počelo u drugoj polovici rujna, a dovršeno je 1. listopada.[105] Osim tih subjektivnih poteškoća, bilo je i onih objektivne prirode. One se daju shvatiti iz Tominog pisanja u kojem on objašnjava kraljevu odluku da se vrati kopnenim putem: ... *noluit autem ulterius marinis se commitere casibus* ...[106], što po svemu sudeći govori da je kraljevo brodovlje u plovidbi prema Cipru imalo problema s nevremenom, pa je i zbog toga kasnilo.

Glede Baboničevih "250 konjanika", koje bezrezervno navode i Klaić i Šišić, usuđujem se kazati da su produkt razumijevanja povijesti kao povijesti **velikih** ljudi i **velikih** brojki u cilju stvaranja dojma o **velikoj** uključenosti u nekim **velikim** zbivanjima na svjetskoj sceni. [107]

7. Utjecaj Arapa na Europu

Glede prigovora o neprimjećivanju znanstvenog i kulturnog utjecaja arapskog svijeta na Europu mogu samo kazati da to nije ulazilo u temu djela. Mislim da je

[102] SMIČIKLAS, Tadija, Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III., Zagreb, 1905., 160.-162.; Skraćeni sadržaj jedne donosi nam Lučić. Vidi: LUCIĆ, Ivan, Povijesna svjedočanstva o Trogiru I, preveo Jakov Stipišić, Split, 1979., 130.

[103] UGBÖ, 1997., 88.; RÖHRICHT, 1891., 25., 26.; RÖHRICHT, 1898., 722., 723.

[104] THOMAS, 1894., 90.

[105] SKOK, 1951., 85., 87., 91.

[106] THOMAS, 1894., 92.

[107] HARDTWIG, Wolfgang, Formen der Geschichtsschreibung: Varianten des historischen Erzählens, *u:* GOERTZ Hans-Jürgen, (Hg.), Geschichte – Ein Grundkurs, Reinbek bei Hamburg, 1998., 178. – ... Das "monumentalische" Interesse gebraucht "die Geschichte als Mittel gegen die Resignation" und findet in ihr "Anreizungen zum Nacmachen und Bessermachen" ...; CIPEK, 1995., 181., 183.

lako uočljivo da sam obrađivao isključivo politička i vjerska pitanja. S obzirom na to slažem se s Hehlom kad govori da: ... *Auf diese Weise gehören die Kreuzzüge zu einer Tendenz der europäischen Geschichte, die seit den 1050er Jahren vordringt: der Individualisierung und Funktionalisierung der Lebensbezüge. Ihre historische Wirkung erwächst weniger aus der Begegnung der lateinisch-westlichen mit der islamischen Welt, sondern vor allem daraus, daß sie Ausdruck des inneren Zustandes der lateinischen Christenheit sind.* [108] Valja istaknuti i Braudelovo mišljenje ... *nedvojbeno je da je fantastična pustolovina križarskih ratova ubrzala trgovački polet kršćanstva i Venecije.* [109] S druge strane svjestan sam da su znanstveni dodiri u kojima je sudjelovao i naše gore list, Herman Dalmatin, imali golemo značenje za budućnost Europe, ali su oni, priznat ćemo, slijedili križarske vojske, a ne obrnuto. Mastnak također smatra da križari ... *were not transmitters of medieval Muslim knowledge to the West, as used to be believed.* [110]

8. Arapski izvori

Što kazati o prigovoru da među citiranom građom *"nema izvora i literature arapske provenijencije"*? Ako ga i doslovno shvatimo, on nije utemeljen, jer sam koristio djelo geografa al-Idrizija. Međutim, ako prigovor shvatimo samo u historiografskom smislu, onda valja stvar dodatno objasniti. Glavni razlog zašto sam gotovo u potpunosti odustao od izravnog citiranja (drugih) arapskih autora je nepostojanje podataka koji govore o Hrvatima ili o Hrvatskoj u njihovim djelima. Stoga sam se u 1., 3., 5., i 6. poglavlju oslonio na renomirane zapadne autore, čija djela ne mogu biti ocijenjena kao pristrana. Njima se nipošto ne može osporiti vjerodostojnost upravo zbog toga što su oni obilato, ali kritički upotrebljavali arapske izvore u sintezi svojih zaključaka.[111] Uvidom u njihova djela doznat ćemo da su im bili poznati: Abu

[108] HEHL, 1994., 334., 335.

[109] BRAUDEL, Fernand, Vrijeme svijeta – Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća, Zagreb, 1992., 120.

[110] MASTNAK, 2002., 172.

[111] RÖHRICHT, 1874.; RÖHRICHT, 1898.; RÖHRICHT, 1901.; HOOGEWEG, 1887.; RUNCIMAN, 1954.; THORAU, 2001.

al-Faradž (897.-967.)[112], al-Mukaddasi (10. st.)[113], Nasir-i-Khusrau (1003.-1061.)[114], Yakut al-Rumi (?-1229.)[115], najveći arapski srednjovjekovni historičar Izzuddin Ali Ibn al-Athir (1160.-1234.)[116], Ibn Džuzi (al-Jawzi) (1186.-1257.)[117], Kamal ed-din (1192.-1262.)[118], Abu Šamah (1203.-1268.)[119], Ibn Khallikan (1211.-1282.)[120], al-Nuweiri (1279.-1332.)[121], Ibn Furat (1334.-1405.)[122], al-Makrizi (1364.-1442.)[123] i al-Olaimi (Mudžir ed-din) (1456.-1522.).[124]

Kliko će priznati da je i među islamskim historičarima (arapskim, turskim i inim) bilo onih koji su sastavljali dinastičke panegirike, budući da su živjeli u sjeni dvora, ili su im procjenjivanja zbivanja bila u zavisnosti prema vjeroučenju. Uostalom to sam i naveo za onodobne nositelje memorije u Hrvatskoj, Ugarskoj i Austriji.

Knjiga Amina Maaloufa ne donosi nikakvo epohalno otkriće, jer su svi ozbiljni povjesničari, čije je polje istraživanja bilo križarsko razdoblje, upotrebljavali arapske izvore u donošenju svojih zaključaka.[125] Ona bi svojim sadržajem najbolje odgovarala historiografskim radovima 18. i prve polovice 19. stoljeća. Tada bi stvarno mogla odigrati ulogu protuteže izvora pod geslom *auditur et altera pars*, na koju je pretendirala u prošlom stoljeću. Što se tiče termina "barbari" za kršćane 11. stoljeća, on je četiri-pet stoljeća mlađi od termina "barbari" za muslimane 7. st. Napadač je uvijek bio "barbarin" kad nije poštivao svetinje napadnutoga.[126] Može se u nedogled svaki određeni postupak isticati i naglašavati, ali prava slika se dobije tek iz cjeline

[112] Enzyklopedie des Islam (EI) I, Leiden-Leipzig, 1913., 90. Molim da mi se oprosti nedosljednost transkripcije njihovih imena koja je uzrokovana različitošću literature (primjerice: DŽ=J=DJ=DSCH).

[113] EI III, 1936., 765.

[114] EI III, 1934., 939.

[115] EI IV, 1936., 1247.

[116] EI II, 1927., 388.; DMA 6, 1985., 251., 252.; Encyclopedia of Historians and Historical Writings I (ed. Kelly Boyd), London – Chicago, 1999., 571., 572.

[117] EI II, 1927., 395.

[118] EI II, 1927., 753.

[119] EI I, 1913., 113.

[120] EI II, 1927., 421.

[121] EI III, 1934., 1045.

[122] EI II, 1927., 401.

[123] EI III, 1934., 190.

[124] EI III, 1934., 1052.

[125] MAALOUF, 2002.

[126] CONSTANTELOS, 1973., 327., 331,.

zbivanja na cjelokupnom prostoru konfrontacije dviju religija u razdoblju od 7. do 13. stoljeća. Stravična zbivanja iz faza ratnih operacija, gaženja zadanih riječi, prijetvornost i druge manifestacije ljudske zloćudnosti mogu se naći podjednako kod obiju strana.

Na kraju naglašavam da se ove odgovore, posebno 1., 3. i 4., ne smije shvatiti kao opravdavanje križarskih ratova u duhu 20. i 21. stoljeća, nego kao opravdavanje sukladno onodobnom, srednjovjekovnom duhu i kontekstu zbivanja. Nepobitno je da su oni, između ostalog, vođeni i po ondašnjim pravnim normama – sjetimo se svih mirovnih ugovora, diplomatskih najava o pokretanju pohoda neposredno prije isteka primirja, itd.

Unatoč subjektivizmu od kojeg nijedan historičar nije imun, vjerujem da ćemo se zajedno složiti s Blakeovom tvrdnjom da ... *there is at least a part, actually a very considerable part, of history which is acceptable to the comunity of professional historians beyond all questions* ....[127] ■

[127] BLAKE, Christopher, Can History Be Objective?, *u:* Theories of History (ed. Patrick Gardiner), New York, 1959., 329., 331. Vidi također: GROSS, 1980., 236.